

Ю.М. Шевченко¹, С.С. Яровий²

¹Відділення "Михайлівська цілина" Українського степового природного заповідника НАН України

²Український степовий природний заповідник НАН України

ДО 90-РІЧЧЯ ЗАПОВІДНИКА "МИХАЙЛІВСЬКА ЦІЛИНА": ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА РОЗБУДОВА

Український степовий природний заповідник, відділення "Михайлівська цілина", декрет, цілинний лучний степ

ДО 90-РІЧЧЯ ЗАПОВІДНИКА "МИХАЙЛІВСЬКА ЦІЛИНА": ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА РОЗБУДОВА. Ю.М. Шевченко, С.С. Яровий. – Наведено архівні матеріали про створення та розбудову заповідника, хронологію і результати наукових досліджень.

К 90-ЛЕТИЮ ЗАПОВЕДНИКА "МИХАЙЛОВСКАЯ ЦЕЛИНА": ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ И РАЗВИТИЯ. Ю.Н. Шевченко, С.С. Яровой. – Приведены архивные материалы о создании и развитии заповедника, хронология и результаты научных исследований.

TO 90-TH ANNIVERSARY OF THE RESERVE "MIKHAYLIVSKA TSILYNA": HISTORY OF CREATION AND DEVELOPMENT. Y.M. Shevchenko, S.S. Yarovoy. – The archive materials of the Reserve's creation and development, the chronology and results of researches are given.

В першій третині ХХ ст. на території України створюється низка природно-заповідних об'єктів. Одному із них – заповіднику "Михайлівська цілина" – в 2018 році виповнюється 90 років. Розташований він на північній межі поширення українських степів у межах Сумської області, на заході Лебединського району, на північний захід від села Степового. Заповідник "Михайлівська цілина" – це єдина в Україні плакорна ділянка цілинних лучних степів на глибоких чорноземах, яка дивом уникнула розорювання. Лише тут лучні степи збереглися на рівнинній території в цілинному стані. Характерною особливістю лучного степу є одночасне масове цвітіння різних видів різнотрав'я.

Цілинний степ Михайлівського кінного заводу графа Капніста, що знаходився в Лебединському повіті Харківської губернії, вперше згадується в наукових працях ще на початку ХХ століття. Першу наукову інформацію про цілинний степ, який згодом увійшов до складу заповідника "Михайлівська цілина", знаходимо в роботах Г.І. Ширяєва "Матеріали для флори Лебединського уезда Харьковской губернии" (Ширяев, 1907), "Флора долины реки Псла в Лебединском уезде Харьковской губернии" (Ширяев, 1910), опублікованих у "Трудах Общества испытателей природы при Имперском Харьковском университете". Автор наводить для цілини список із 69 рослин і вважає, що: "Исследования степной растительности в Лебединском уезде слишком скудны, чтобы могли позволить вынести определенное суждение о богатстве степной флоры уезда. В особенности скудны сведения о ранней весенней растительности, включающей в себя ряд интересных степных форм...".

Зазначені публікації привернули увагу відомих на той час ботаніків до цілинного степу графа Капніста. В них розроблялася спеціальна програма по збереженню степів у Харківській губернії. Інформація про результати дослідження степу збереглася у звітах науковців, що побували на цій території та звернули увагу на унікальність ділянки степу, надзвичайно багатой у флористичному та ценотичному відношенні, яка мала найродючіший шар ґрунту – чорнозем. Відомо, що для формування чорнозему потрібно близько 6–8 тисяч років. Чорнозем унікальний за своїм складом і не має аналогів; створити його штучно неможливо, оскільки на його розвиток впливає сукупність багатьох природних чинників, які не відтворюються в штучних умовах.

Професор Харківського університету В.І. Талієв в книзі "Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния" наголошує: *"В западных уездах – Сумском, Лебединском, Ахтырском, Богодуховском, Валковском и Харьковском в настоящее время целинные степи почти бесследно распаханы. Только по склонам балок, лесным опушкам и полянам там и сям можно встретить пестро цветущие степные луговины с различными характерными растениями, в том числе и ковылём. Целинные, никогда не паханные степи представляют громадную научную ценность, так как степи, когда-то являющиеся господствующим элементом южно-русской природы и давшие основу нашего земледелия – чернозём."*

Степи оставили по себе прочный след в лице чернозёма. Он покрывает большую часть губернии. В дальнейшем будет подробнее изложено, что свойства почвы в сильнейшей степени зависят от той дикой растительности, которая здесь существовала в течение долгого времени. А именно, со степной растительностью связан чернозем. Поэтому и наоборот, присутствие чернозема наводит на мысль о существовании в прежнее время степей там, где сама растительность давно бесследно исчезла вследствие распашки. В настоящее время остатки целинной степи в губернии настолько редки, что представляют уже культурно-историческую ценность и местные научные и общественные организации озабочены охраной таких участков, как участков заповедных...

Единственная значительная степная целина – уцелевшая до последнего времени в западной части Харьковской губернии, находится в Лебединском уезде во владении графа Капниста, между Козельным и Екатериновкой. Эта местность достопримечательна между прочим также тем, что там находится урочище Государева гребля, с которой связано воспоминание о Петре Великом и Шведской войне. Как и следовало ожидать, Лебединская целина значительно отличается от восточных степей губернии большей влажностью. Хотя ковыль и встречается на ней, но совершенно не играет той роли, как там, и самый то ковыль более широколистный. Степь здесь представляет в мае красивый разноцветный ковер разнообразных растений. Среди них можно встретить довольно много и таких растений, которые встречаются у нас обычно на лугах, по лесным опушкам, но отсутствуют на восточных сухих степях" (Талиев, 1918).

Автор звертає увагу на гарне збереження цілинного степу в земельних угіддях графа Капніста, визначенні його як еталону природного ландшафту, історичної значимості і дає рекомендації щодо заповідання: *"А между тем с распашкой последних степей исчезнет с лица земли великий "памятник первобытной природы", который должен быть дорог для всего народа. Со степью связано все прошлое нашей Украины. Степь это поле, политое священной кровью наших предков, это историческая братская могила, и ковер цветов, покрывающий ее, связывает нас с нашим прошлым. Степь – свидетель той вековой борьбы, которую выдержал наш край, отстаивая свое право на свободное существование. И теперь, когда Украина вступает в полосу новой жизни, разве не будет преступлением перед нашими потомками уничтожение этого памятника?" (Талиев, 1918).*

Хоча для збереження цієї ділянки цілинного степу було докладено максимум зусиль, питання про її охорону не було вирішено та існувала загроза її втрати.

Перше наукове обстеження цілини Михайлівського кінного заводу у липні 1927 року провели Є.М. Лавренко та І.Г. Зоз. На основі отриманих матеріалів вони віднесли її до південного варіанту північних степів ("різнотравно-широколистих") або, згідно з класифікацією Є.М. Лавренка (1927) – до "барвистих широколисто-трав'яних степів". На той час В.В. Альохін і Є.М. Лавренко поєднували ці степи із зоною грубих чорноземів. Є.М. Лавренко та І.Г. Зоз, узагальнивши матеріал проведеного обстеження, прийшли до висновку, що цей степ розташований у північній частині підзони грубих чорноземів України і репрезентує рослинність цього району, наголосивши на тому, що описана цілина потребує безумовної абсолютної охорони. Матеріали цього обстеження стали науковим обґрунтуванням та основою для наступної роботи з організації майбутнього заповідника (Лавренко, Зоз, 1928).

Так, у листі Народного Комісаріату освіти УРСР (м. Харків) "Про охорону Штепівського степу", який був надісланий у 1927 році як проект заповідника до Сумського Окружного виконкому (з обов'язковою відповіддю до 01.12.1927 р.), повідомлялось, що згідно з обстеженням цілини, проведеним Харківським Краєвим Інспектором Охорони Природи Є. Лавренком, у межах Лісостепу України це майже остання велика ділянка, що має надзвичайно велике наукове та науково-практичне значення як останнє місце, де можна вивчити грубі чорноземи лісостепу України в його природних умовах. Далі говорилося, що Наркомпрос вважає за необхідне об'явити весь цей степ природним заповідником і вжити заходи для охорони ділянки степу: припинити розорювання ділянки цілини, не проводити надмірного випасу, що негативно відбивається на збереженні рослинності. Цілину використовувати надалі як сінокіс. А також повідомити Український Комітет Охорони Природи про заходи, що вжиті для охорони. Підстава: Постанова ВУЦВКу від 2.08.1926 р. Вісті ВУЦВК, ч. 148/1736 (Відділенню..., 2008).

Із протоколу засідання Секретаріату Сумського Округового Виконавчого Комітету від 28 травня 1928 р. (текст оригіналу).

"Про залічення цілини Михайлівського кінзаводу до числа пам'ятників природи місцевого значення".

Було ухвалено:

- 1. Цілину Михайлівського кінзаводу Сумської округи (коло с. Катеринівки між хут. Октябрським та хут. Саївським) оголосити природничим заповідником з обмеженим користуванням.*
- 2. Зазначена цілина площею 175 дес., залишається в користуванні Михайлівського кінзаводу і ні в якому разі не розорюється.*
- 3. Доручити ІНО (Інспекція Народної освіти) разом з ОЗУ (Окружне Земельне Управління) розробити детальну інструкцію, що до порядку використання зазначеної цілини та надіслати по належності (ДАСОБ).*

А через декілька місяців на засіданні президії Сумського округового виконавчого комітету було оголошено цілину "природним заповідником" і розроблено детальну інструкцію щодо порядку її використання, про що свідчать записи в архівних документах (текст оригіналу).

Протокол № 64

Засідання президії Сумського округового виконавчого комітету з 13 липня 1928 року.

Проект обов'язкової постанови

На підставі постанови ВУЦВК'у та РНК з 16.06.26 р. про пам'ятники культури й природи / Зб. Зак. 1926 р. № 33-32 арт. 259 /, Президія ОВК'у Ухвалила:

- 1. Цілина Михайлівського Кінзаводу Сумської округи коло села Катеринівки, між хут. Октябрським та хут. Саївським площею 175 дес. оголошується "природним заповідником".*

2. На зазначених 175 дес. цілини забороняється пастьба худоби, внесення угноєння, підсів будь-яких рослин, кладка стогів, а під час уборки сінокошу доступ коней, крім необхідних для вивозки сіна, прокладання нових шляхів.

Примітка: Михайлівський Кінний завод, в користуванні якого залишається зазначена цілина, має право в західній частині масиву, коло заводського хутора, використовувати 65 дес. під випас племенних коней. Межі 65 дес. пропонується встановити ОЗУ (Окружним Земельним Управлінням). Решта площі цілини, а саме 110 дес., використовується Кінзаводом лише як сінокіс.

- 3. На всій цілині степу та в її найближчих околицях, радіусом до 1-го кілометра від межі цілини, безумовно забороняється полювання та розкладання огнищ.*

4. Переведення в життя цієї постанови покладається на адміністрацію Михайлівського Кінного заводу, а догляд за виконанням зазначених норм охорони цілини, покладається на Окрземвідділ та інспектуру Народної Освіти.

5. Винні в порушенні цієї обов'язкової постанови підлягають відповідальності – у адміністративному порядку, а саме: штрафу до 100 крб. або арешту до 2-х тижнів, або примусової праці до 1-го місяця, а службові особи за арт. 99 Крим. Код.

Секретар Окрвиконкому /Роженко/.

Цим проектом і було врятовано заповідник від знищення. На його території продовжували випасати худобу і заготовляти сіно, але ця діяльність контролювалась (Держархів Сумської області).

Багато років заповідник не привертав до себе уваги. Але в 1947 р. до головного управління заповідників при Раді Міністрів УРСР надійшов лист про неякісну охорону заповідника і передання організації його охорони директору держзаповідника "Дендропарк Тростянець" (текст оригіналу цього листа).

Главное управление по заповедникам при Совете Министров УССР
7 февраля 1947 года

Председателю Исполкома Сумского Областного Совета Депутатов Трудящихся.

"Обследование заповедника Михайловская целина (Штеповский район) осенью 1946 года установлено, что Штеповский Райисполком не обеспечил надлежащей охраны территории заповедника, в результате чего заповедник превращен в выгон. Интенсивный выпас скота привел к тому, что типичная степная растительность (ковыль, воронец) почти полностью исчезла и на ее место пришли чертополохи, бурьяны. Картину запустения дополняют ямы высохших прудов.

Михайловская целинная степь является типичной для лесостепной зоны Украины. Подобных вариантов целины, с присущей им растительностью, на Украине нет. До войны многие ученые нашей страны (Ширяев Г.И., Талиев В.И., Залесский К.М., Лавренко и др.) изучали Михайловскую целину. Чтобы восстановить бывшее значение Михайловской целины как естественной лаборатории, необходимо прежде всего прекратить выпас скота.

Главное Управление по заповедникам при Совете Министров УССР считает, что целесообразнее будет организацию охраны заповедной Михайловской целины возложить на директора госзаповедника "Дендропарк Тростянец", подчиненного в своей работе нам непосредственно".

И.о. Начальника Главного Управления по заповедникам при Совете Министров УССР *К. Полищук (ДАСОБ).*

З метою кращого збереження степових ділянок, майже через рік заповіднику "Михайлівська цілина" надали статус державного заповідника, про що свідчать документи із архіву (текст оригіналу).

Постанова № 444 Ради Міністрів Української РСР
з 27 березня 1948 року в м. Київ

Про оголошення "Михайлівської цілини" в Штепівському районі Сумської області, державним заповідником.

З метою кращого збереження цілинних степових масивів та дикої степової фауни Рада Міністрів Української РСР постановляє:

1. Цілинний степ площею 202 гектара в Штепівському районі Сумської області, що лічиться заповідником місцевого значення, оголосити державним заповідником, надавши йому назву: "Державний заповідник "Михайлівська цілина".

2. Встановити навколо державного заповідника "Михайлівська цілина" однокілометрову охоронну зону, в якій заборонити полювання та ловлю або нищення будь-якими засобами диких тварин.

3. Підпорядкувати державний заповідник "Михайлівська цілина" Головному управлінню по заповідниках при Раді Міністрів УРСР.

4. *Зобов'язати головне управління по заповідниках при Раді Міністрів УРСР опрацювати штатний розпис державного заповідника "Михайлівська цілина" і подати на затвердження Державній Штатній комісії при Раді Міністрів.*

Голова Ради Міністрів УРСР

Д. Коротченко (ДАСОб).

В 1951 році державний заповідник "Михайлівська цілина" був підпорядкований Академії наук УРСР. На той час було опубліковано лише декілька повідомлень про рослинний і тваринний світ заповідника. Після підпорядкування заповідника АН УРСР розпочали регулярно проводити наукові дослідження.

У 1956 р. Г.І. Білик проводить геоботанічні дослідження "Михайлівської цілини", описує рослинність і складає схематичні геоботанічні карти. Це було перше обстеження заповідної ділянки після введення на ній суворого охоронного режиму (Білик, 1956). У 1950-х роках флору заповідника досліджує також С.С. Харкевич і наводить значно більший список рослин, ніж Є.М. Лавренко і І.Г. Зоз (Харкевич, 1956).

Пізніше Постановою Ради Міністрів Української РСР "Про впорядкування мережі державних заповідників і мисливських господарств республіки" № 1118 від 22 липня 1961 р. Академію наук УРСР було зобов'язано організувати Український державний степовий заповідник шляхом об'єднання чотирьох самостійно функціонуючих заповідників: "Михайлівська цілина" Сумської області, "Стрілецький степ" Луганської області, "Хомутовський степ" і "Кам'яні могили" Сталінської області.

Починаючи з 1957 року З.А. Саричевою на території заповідника було розпочато стаціонарне вивчення динаміки і продуктивності степової рослинності, яке тривало до 1971 року (Саричева, 1962, 1963, 1964, 1966, 1970). В останній публікації про флору заповідника нею наведено список із 447 видів судинних рослин (Саричева, 1970).

Основна увага ботаніків була спрямована на вивчення степової рослинності заповідника "Михайлівська цілина" в різних умовах заповідного режиму. У 1971 р. Г.І. Білик та В.С. Ткаченко провели повторне геоботанічне обстеження заповідника з великомасштабним картуванням. Далі, кожні 10 років, такі картування В.С. Ткаченко проводив з іншими дослідниками (А.П. Генів, Г.М. Лисенко, А.П. Вакал та ін.). Результати багаторічних флористичних і ботанічних досліджень В.С. Ткаченка були оприлюднені у низці праць (Ткаченко, 1984, 2002), узагальнені в монографії "Український природний степовий заповідник: Рослинний світ" (Ткаченко, 1998). Матеріали тривалих рядів спостережень саморозвитку фітосистем відділень УСПЗ відображені в монографії "Фітоценотичний моніторинг резерватних сукцесій в Українському природному степовому заповіднику" (Ткаченко, 2004).

Серед публікацій про стан та динаміку рослинності заповідника "Михайлівська цілина" особливої уваги заслуговують праці Г.І. Ширяєва, В.І. Талієва, В.В. Осичнюка, Є.М. Лавренка, І.Г. Зо́за, З.А. Саричевої, В.С. Ткаченка, Г.М. Лисенка, Г.І. Білика, С.С. Харкевича, Я.П. Дідуха, А.П. Генова, О.С. Родінки.

У 1953 році С.Ф. Морочковський на території заповідника почав вивчати гриби. Його стаття стала першою мікологічною публікацією (Морочковский, 1958). Пізніше дослідження продовжили М.Я. Зерова (1959), Т.О. Мережко (1973), Л.І. Бурдюкова (1979, 1985), С.П. Вассер (1980), В.П. Гелюта (1989); регулярно у 1972–2008 рр. вони проводились К.К. Карпенко (1980).

Значно пізніше від рослинного, на початку 1950-х років, почали вивчати тваринний світ заповідника (Мерзлякин, Лебедь, 2003а, б). Орнітологічні дослідження проводили І.Б. Волчанецький, М.Є. Матвієнко, М.П. Книш, Є.О. Лебідь, І.Р. Мерзлякін та ін. (Книш, 2003). Варто відзначити дослідження ентомологів Л.М. Левчинської, С.І. Медведєва, М.Д. Божко, Д.С. Шапіро, В.С. Солодовнікової, Л.П. Істоміної, М.Д. Зерової, Н.І. Нестеренко, Г.З. Осичнюка, І.Н. Синиці, В.М. Кравченко, О.М. Дугіної, В.І. Піскунова, О.А. Петрусенко, М.Б. Кириченко, Р.В. Бабко, Н.Ю. Полчанінової, О.В. Захаренко, Л.Я. Сіроус, Д.Ю. Москаленко, В.М. Грама, О.І. Ковалик, Б.М. Якушенко, О.В. Говорун, З.Ф. Клочко, В.В. Пархоменко (Відділенню ..., 2008).

Деякі особливості заповідного режиму у відділеннях Українського державного степового заповідника охарактеризував В.В. Осичнюк (1979). Із 1980-х років науковці заповідника проводять дослідження за програмою "Літопис природи".

У 2009 році відбулися зміни території відділення заповідника "Михайлівська цілина" – Указом Президента України від 11 грудня 2009 року № 1035/2009 створено природний заповідник "Михайлівська цілина" на території Лебединського та Недригайлівського районів. До природного заповідника "Михайлівська цілина" погоджено в установленому порядку включення 882,9 га земель державної власності.

В межах заповідника "Михайлівська цілина" зростають більше 150 видів, які мають охоронний статус: 36 видів занесені до Червоної книги України, 55 – до Червоного списку Сумської області, 7 – до Європейського Червоного списку, більше 70 видів до Списку-додатку до Бернської конвенції (Відділенню ..., 2008).

Ми отримали в спадок невимовно дивовижний і багатогранний сад життя. Безмежно багата й родюча земля, ясні зорі та чисте, високе й глибоке блакитне небо. "Михайлівська цілина" чарує, хвилює, радує, пробуджує особливі почуття, манить до себе у будь-яку пору року степовими солодкими, терпкими запахами трав. Тихим шумом зеленого листу, пташиним щебетом. Ці моменти дарують неповторні хвилини спілкування з землею красою і ковток свіжого повітря.

Білик Г. І. Рослинність заповідника Михайлівська цілина та її зміни під впливом господарської діяльності людини. *Укр. ботан. журн.* 1956. Т.14, №4. С. 26–39.

Відділенню Українського степового природного заповідника "Михайлівська цілина" – 80 років – сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку : *Тези доповідей міжнар. наук.-практ. конф.* (23–25 вересня 2008 р., м. Суми). Суми : Нота Бене, 2008. С. 5–19.

Карпенко К. К. Макроміцети заповідника "Михайлівська цілина". *Укр. ботан. журн.* 1980. Т. 37, №3. С. 73–78.

Книш М. П. Фауна та населення птахів степових ділянок заповідника "Михайлівська цілина". *Проблеми збереження ландшафтного, ценотичного та видового різноманіття басейну Дніпра* : 36. наук. праць. Суми : СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2003. С. 159–163.

Лавренко Є., Рослинність України. Вісник природознавства. 1997. № 1 С. 24–45. № 2. С. 47–96.

Лавренко Є., Зоз І. Рослинність цілини Михайлівського кінного заводу (кол. Капніста) Сумської округи. *Охорона пам'яток природи на Україні*. Харків, 1928. 36. 2. С. 3–16.

Мерзлякин И. Р., Лебедь Е. А. Амфибии и рептилии заповедника "Михайловская целина". *Заповідна справа в Україні*. 2003а. Т. 9, вип. 1. С. 58–60.

Мерзлякин И. Р., Лебедь Е. А. Современное состояние фауны млекопитающих заповедника "Михайловская целина". *Проблеми збереження ландшафтного, ценотичного та видового різноманіття басейну Дніпра* : 36. наук. праць. До 75-річчя заповідника "Михайлівська цілина". Суми : СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2003б. С. 126–131.

Морочковський С. Ф. Матеріали до мікрофлори заповідника "Михайлівська цілина". *Укр. ботан. журн.* 1958. Т.15, №3. С. 74–76.

Осичнюк В. В. Деякі особливості заповідного режиму у відділеннях Українського державного степового заповідника. *Укр. ботан. журн.* 1979. Т. 36, №4. С. 347–352.

Саричева З. А. Вплив різних строків викошування на степову рослинність заповідника Михайлівська цілина. *Укр. ботан. журн.* 1962. 19, № 4. С. 40–54.

Саричева З. А. Поновлення степової рослинності у заповіднику Михайлівська цілина після припинення розорювання. *Укр. ботан. журн.* 1963. 20, № 3. С. 64–75.

Саричева З. А. Зміна рослинності лучного степу під впливом випасання на прикладі Михайлівської цілини. *Питання експериментальної ботаніки*. Київ : Наук. думка, 1964. С. 110–117.

Сарычева З. А. Динамика растительного покрова луговых степей северо-восточной Украины по исследованиям в заповеднике Михайловская целина : автореф. дис. ... канд. биол. наук, 1966. 22 с.

Саричева З. А. Флора заповідника Михайлівська цілина Сумської області. *Укр. ботан. журн.* 1970. Т. 20, № 2. С. 203–208.

Держархів Сумської області (далі ДАСО). Ф. 32, оп. 1, спр. 64, арк. 8.

ДАСОа. Ф. Р-32, оп. 1, арк. 54–55.

ДАСОб. Ф. Р-2196, оп. 6, спр. 71, арк. 75–76.

Талиев В. И. Очерк Растительности. *Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния* : Пособие по родиноведению. Харьков : Союз, 1918. С. 91–154.

- Ткаченко В. С. О природе луговой степи заповедника Михайловская целина и прогноз ее развития в условиях заповедности. *Ботан. журн.* 1984. Т. 69, № 4. С. 448–457.
- Ткаченко В. С. Степи України: сучасне і майбутнє. *Збереження степів України* : Матеріали міжнар. наук. конф (27–29 травня 2002 р., с. Хомутове Донецької обл.). Київ : Академперіодика, 2002. С. 15–25.
- Ткаченко В.С. Фітоценотичний моніторинг резерватних сукцесій в Українському степовому природному заповіднику. Київ : Фітосоціоцентр, 2004. С. 184.
- Український природний степовий заповідник. Рослинний світ / В. С. Ткаченко, Я. П. Дідух, А. П. Генов і ін. Київ : Фітосоціоцентр, 1998. 280 с.
- Харкевич С. С. Степовий заповідник Михайлівська цілина. *Укр. ботан. журн.* 1956. Т. 13, № 1. С. 58–67.
- Ширяев Г. И. Материалы для флоры Лебединского уезда Харьковской губернии : *Тр. об-ва испытателей природы при Харьковском ун-те.* (1905–1906). 1907. Т. 40, вып. 2. С. 233–268.
- Ширяев Г. И. Флора долины реки Псла в Лебединском уезде Харьковской губернии : *Тр. о-ва испытателей природы при Харьковском ун-те.* (1909). 1910. Т. 43. С. 348–403.

Рекомендує до друку
Н.О. Гавриленко